

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ

Εμμανουήλ Ροΐδης

Η τέχνη του ύφους και της πολεμικής

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΙΣ ΕΝΤΕΥΞΟΜΕΝΟΙΣ	11
1. Η τέχνη της πολεμικής	15
2. Ένα αφήγημα για το αφήγημα Το «Έγχειρίδιον Διηγηματογραφίας» του Εμμανουήλ Ροΐδη	53
3. Η αθλιότητα της φιλολογίας Ο Ροΐδης, ο Ρίχτερ και η επιστήμη της ασημαντολογίας.....	65
4. Το δίχτυ της γραφής και ο υμένας του ύφους.....	131
5. Παίζοντας με τα είδη και τις μορφές	195
6. Η διαμάχη Ροΐδη-Βλάχου Ο ποιητής γεννιέται ή γίνεται;	217
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	229
ΠΡΩΤΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ	233
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΘΕΜΑΤΩΝ	235

5

Παίζοντας με τα είδη και τις μορφές

ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ είναι έκδηλη η δυσκολία να ενταχθεί το έργο του Ροΐδη σε μια γενική κατηγορία που να ορίζει με σαφήνεια και ακρίβεια την κυρίαρχη ταυτότητά του. Ακόμη και όταν προσδιορίζονται κάποια διακριτά γνωρίσματα της πολύμορφης παραγωγής του, είναι συνήθως αναγνωρίσιμη η αμηχανία στην απόθεση της σημαίνουσας βαρύτητας. Ανάλογα με τις ερμηνευτικές εμφάσεις και τις φιλολογικές ή κριτικές συγκυρίες, ο Ροΐδης πέρασε στην ιστορία της λογοτεχνίας άλλοτε ως πεζογράφος ή κριτικός και άλλοτε ως σατιρικός συγγραφέας ή λόγιος γενικών καθηκόντων.

Η επιφύλαξη συνήθως διατυπώνεται από τους περισσότερους μελετητές με την επισήμανση της πολυείδειας αλλά και της υφολογικής μείξης στην εξέλιξη της ροϊδειακής γραφής. Η γραφή αυτή φτάνει σε μας σήμερα έχοντας καταγράψει στο σώμα της τους δισταγμούς και τις αβεβαιότητες της ιστορίας,

μαζί με τις «ιδιαιτερότητες» που προσιδιάζουν στην εποχή της παραγωγής της, δηλαδή στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Το ερώτημα επομένως «Τι ήταν ο Ροΐδης;» απαντάται σύμφωνα με τις κρίσιμες επιλογές που θα κάνουμε ως προς το ίδιο το έργο του αλλά και σύμφωνα με τις θεωρητικές εκτιμήσεις μας για την ιστορική του ταυτότητα και την πορεία του στον χρόνο.

Καταφεύγοντας για τις ανάγκες του επιχειρήματος σε μιν ερμηνευτική αφαίρεση, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο ελληνικός 19ος αιώνας στο σύνολό του είναι ένας αιώνας που σηματοδεύεται, στον χώρο της λογοτεχνίας, από την «κρίση των ειδών». Η κρίση αυτή δεν είναι απομονωμένη αλλά παράγωγο της εναγωνίας επιδίωξης για τη δημιουργία «εθνικής λογοτεχνίας» κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Στην επίταση του προβλήματος συμμετέχουν και δύο άλλοι παράγοντες: η διαχείριση της «αρχαίας κληρονομιάς» και η θεσμοθέτηση της «εθνικής γλώσσας». Το τοπίο είναι ρευστό, ολισθηρό και αντιφατικό. Καθώς το «γένος των Γραικών» αναζητά σπασμωδικά τον δρόμο ο οποίος θα επιτρέψει να αναδυθεί το «κράτος των Ελλήνων», οι συγγραφείς επιχειρούν κι αυτοί να συμβιβάσουν τις επιταγές της εθνικής ανάγκης με τα κελεύσματα της σύγχρονης ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και σκέψης.

Η απόπειρα, ωστόσο, για την κατασκευή και καθιέρωση επίσημης πολιτισμικής ταυτότητας στην περίοδο αυτή ήταν καταδικασμένη εν μέρει να αποτύχει. Αυτό που προέκυψε σε όλα τα επίπεδα (λογοτεχνία, σκέψη, πολιτισμός, κοινωνικοί θεσμοί) κατά αναπόφευκτο τρόπο διακρινόταν κυρίως για την αστάθεια της μορφής του και την αργή ανάπτυξη της θεσμικής του αποδοχής. Η γένεση της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας και η μετέπειτα εξέλιξή της δεν μπορούν να κατα-

νοηθούν επαρκώς, αν δεν συνυπολογιστεί στην ιστορική αιτιολογία και η αρχική «κρίση των ειδών», που δεν ήταν παρά έκφραση της γενικευμένης κρίσης της μορφής.

Με τον όρο «κρίση της μορφής» εννοείται η διαπραγμάτευση και καθιέρωση της θεσμικής υπόστασης των κοινωνικών φαινομένων. Η προσθήκη του επιθέτου «εθνικός» στα αντικείμενα διαμάχης για την ταυτότητα του νέου κράτους αποτελεί αναμφισβήτητη μαρτυρία για τη σύνδεση της πολιτισμικής αναζήτησης με το πολιτικό ζήτημα της κρατικής οργάνωσης. Το αίτημα της εθνικής αναγέννησης καθιστούσε ουσιαστικά το κράτος υπόλογο στον συμβολικό λόγο για την πνευματική υπόσταση του νέου ελληνισμού. Η λογοτεχνική κρίση των ειδών υπήρξε συνεκδοχικό φαινόμενο της γενικής κοινωνικής κρίσης που κυριαρχεί στην αντιφατική και ετεροπροσδιορισμένη πράξη θεμελίωσης του ελληνικού κράτους. Εξαρχής η ιδρυτική αυτή πράξη περιείχε τα συστατικά της διχοστασίας στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας.

Όταν μιλάμε για κρίση των ειδών, εννοούμε ότι ερωτήματα όπως «Τι είναι μυθιστόρημα; Τι είναι ποίηση; Τι είναι θεατρικό έργο; Τι είναι δοκίμιο; Τι είναι επιστημονική μελέτη; Τι είναι κριτική ανάλυση;» και άλλα παρόμοια δεν μπορούν να απαντηθούν με ικανοποιητικό τρόπο ή αντιμετωπίζονται με ακατάστατη αντιφατικότητα. Η καθιέρωση αυτοματισμών στην απάντηση θα απαιτούσε κατοχύρωση των ειδών με βάση την κοινωνική καταξίωση, τη θεσμική καθιέρωση και την ιστορική δοκιμασία. Κανείς από αυτούς τους λόγους δεν συνέτρεχε κατά την περίοδο της ιδρυτικής πράξης της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Όλα ήταν υπό δοκιμασία, σε καθεστώς διαρκούς μετασχηματισμού.

Μια από τις κύριες αιτίες της κρίσης αφορούσε στην έλλειψη ενδογενούς παράδοσης στις συγκεκριμένες πολιτισμικές περιοχές. Η έλλειψη αυτή γινόταν δεινότερη από την άναρχη εισβολή των ευρωπαϊκών προτύπων. Ο ξενιστής, μην έχοντας ακόμη διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες υποδοχής, αξιοποιούσε με τον δικό του ιδιοσυγκρασιακό τρόπο τα εισερχόμενα είδη. Αυτό εξηγεί γιατί η λογοτεχνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα είναι υπό διαρκή εξέλιξη, χωρίς σαφή χαρακτηριστικά, με όλη την αστάθεια που χαρακτηρίζει ένα έργο εν προόδω. Αναμφίβολα, κάτω από τη ρευστότητα αρχίζει και αναφαίνεται σιγά σιγά το σχήμα της νέας λογοτεχνίας: πάντα, όμως, σε ένα πεδίο οξύτατης αμφισβήτησης.

Η *απροσδιοριστία*, η *ρευστότητα*, η *αστάθεια* και η *πολυμορφία* ορίζουν το γενικό κλίμα που επικρατεί σε μια κοινωνία υπό διαμόρφωση, στο πεδίο της οποίας ασκούνται πολλές πιέσεις και αναπτύσσονται αντίξοες επιδράσεις. Η κατάσταση αυτή επιτείνεται από τη συνεχή αναπροσαρμογή των κανόνων στο παιχνίδι της εξουσίας που διαδραματίζεται στα ερείπια του υπό κατασκευή κράτους. Η *λογοτεχνία*, η *επιστήμη* και γενικά ο *πολιτισμός* ανήκουν στο ίδιο κλίμα και υφίστανται τις συνέπειες της ίδιας κατάστασης, μολονότι αντιδρούν με τον δικό τους λόγο και διεκδικούν τα δικά τους δικαιώματα.

Επιπροσθέτως, ο ισχυρός παράγοντας στο πεδίο αυτό είναι τα καινούργια *μέσα επικοινωνίας* που, εκτός από τη θεαματική πολιτική επιρροή την οποία ασκούν, ορίζουν και τους κανόνες της πολιτισμικής ανάπτυξης. Είναι όντως αδύνατο να κατανοήσουμε τον 19ο αιώνα, χωρίς να συνεκτιμήσουμε τη μεγάλη σημασία που είχαν για την πνευματική ζωή η ευρύτατη επικράτηση της *εφημερίδας*, του *περιοδικού* και του *φυλ-*

λαδίου. Μεγάλος αριθμός συγγραφέων συνεργαζόταν με εφημερίδες και περιοδικά (συχνά για λόγους βιοποριστικούς), γράφοντας κείμενα που δεν εντάσσονται εύκολα σε κάποιο λογοτεχνικό είδος· ενίοτε, μάλιστα, κινούνται στα όρια των ειδών ή τα ακολουθούν με τρόπους που υπονομεύουν την αυτονομία τους. Τα φυλλάδια, επίσης, είναι μια άλλη μεγάλη και εν πολλοίς άγνωστη ιστορία. Σε αυτά πολλοί συγγραφείς ανακάλυψαν έναν άμεσο και σχετικά φτηνό τρόπο επικοινωνίας με το μεγάλο κοινό. Η αμεσότητα της επικοινωνίας και η ανεξαρτησία της γνώμης που προσφέρει το φυλλάδιο επιτρέπει την εύκολη υπέρβαση των ειδολογικών περιορισμών και την καταστρατήγηση των υφολογικών προτύπων.

Με άλλα λόγια, ο καθημερινός και περιοδικός τύπος έφερε στο προσκήνιο καινούργια συγγραφικά ήθη και αυτά με τη σειρά τους επηρέασαν την πορεία των ειδών στην αναδυόμενη ελληνική λογοτεχνία. Ο Ροΐδης ανήκει σε εκείνους τους συγγραφείς που αξιοποίησε τα κρατούντα μέσα επικοινωνίας με τρόπο συστηματικό και ευφάνταστο. Έγραψε κείμενα πολιτικά, σατιρικά, λογοτεχνικά, κριτικά, επιστημονικά τα οποία στην πρώτη μορφή τους δημοσιεύτηκαν ή σε εφημερίδα ή σε περιοδικό ή σε φυλλάδιο. Μαζί με αυτά έγραψε και κείμενα που είναι δύσκολο να υπαχθούν σε κάποια ενδιαμέση κατηγορία ή να καταταχθούν αποκλειστικά σε ένα λογοτεχνικό είδος. Η ίδια η υφή τους απαγορεύει τους απόλυτους διαχωρισμούς. Είναι, άλλωστε, φανερό ότι ο τρόπος γραφής εκμεταλλεύεται την αστάθεια των ορίων και τη σχετικότητα των συμβάσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο, η «κρίση των ειδών» παίρνει δύο μορφές· η πρώτη αναφέρεται στον διαχωρισμό του ενός είδους από το άλλο και θα μπορούσε να ονομαστεί «εξωγενής», αφού

αφορά στα εξωτερικά χαρακτηριστικά κάθε είδους, και η δεύτερη αναφέρεται σε εσωτερικές διαφορές και θα μπορούσε να ονομαστεί «ενδογενής», αφού αφορά στην αναδιάταξη, τροποποίηση και αναμόρφωση χαρακτηριστικών που προσιδιάζουν σε ένα μόνον είδος. Στην πρώτη περίπτωση μπορεί να έχουμε αναίρεση της αυτονομίας, για παράδειγμα, με την ανάμειξη ποιητικών και πεζογραφικών στοιχείων, ενώ στη δεύτερη η συνηθέστερη μορφή ανατροπής είναι η προσωπική αξιοποίηση ενός είδους με τρόπο συνήθως αιρετικό, για παράδειγμα, οι καινοτομίες στην ποιητική γραφή ή η ανασύταξη αρχών και κριτηρίων στον κριτικό λόγο.

Το ελληνικό παράδειγμα του 19ου αιώνα διακρίνεται για την ένταση της κρίσης, χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει ότι ταυτόχρονα δεν δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την εδραίωση των ειδών, πράγμα που συνεπιφέρει κατ' ουσίαν τη θέσμιση της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Η διαδικασία, όμως, που οδηγεί τελικά στη θέσμιση πρέπει να συνδυάσει, να συμβιβάσει και να ισορροπήσει τις εγχώριες ιδιαιτερότητες με την αθρόα εισαγωγή ευρωπαϊκών προτύπων. Το φάσμα της κρίσης είναι μεγάλο και οι επιπτώσεις της αναπόδραστες.

Τα επιτεύγματα της νέας ελληνικής λογοτεχνίας κατά τον 19ο αιώνα πρέπει να τα μελετήσουμε σε αυτά τα συμπραζόμενα: διαφορετικά υπάρχει κίνδυνος να μην κατανοήσουμε το εύρος και το βάθος της σημασίας τους. Για παράδειγμα, οι «ποιητικοί διαγωνισμοί» προσφέρουν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της κρίσης που αντιμετωπίζει η ποιητική γραφή την εποχή εκείνη, παράλληλα όμως αναδεικνύουν διαφορετικά το εγχείρημα, λόγου χάριν, του Σολωμού, που αντιμετώπισε το πρόβλημα με τελείως διαφορετικό τρόπο και από άλλη προο-

πτική. Στην κρίση των ειδών ο Σολωμός απαντά με την «επινόηση» καινούργιας ποιητικής γλώσσας που θα υπερβαίνει το δίλημμα ελληνικό ή ξένο, ρομαντικό ή κλασικό, χωρίς η υπέρβαση να τροφοδοτεί εκ νέου την κρίση αλλά να την αντιμετωπίζει με την καθιέρωση της νέας νομιμότητας.

Στην περίπτωση του Ροΐδη τα δεδομένα είναι διαφορετικά (όχι μόνο γιατί έρχεται αργότερα αλλά και γιατί έχει άλλες προτεραιότητες). Διαφορετικές είναι, επίσης, οι προσεγγίσεις της κρίσης, αφού προωθεί μια εξολοκλήρου προσωπική άποψη για τη γραφή, άποψη που προϋποθέτει άλλα πολιτισμικά πρότάγματα. Εντούτοις, το έργο του αποκτά πληρέστερο νόημα, μόνον αν ειδωθεί από την προοπτική του αιτήματος για την ανάδειξη της ελληνικής ιδιοπροσωπίας εντός του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα. Μια από τις αντιδράσεις του στην παρατεταμένη κρίση των ειδών περιείχε και την απόφαση να ασχοληθεί ταυτόχρονα και παράλληλα με ορισμένα από αυτά και να μην αφοσιωθεί αποκλειστικά μόνο σε ένα. Ως προς το ζήτημα των ειδών, ο Ροΐδης υπήρξε όντως πότε ένας *κένταυρος της γραφής* και πότε ένας *χαμαιλέον της σκέψης*.

Ο Ροΐδης είναι σήμερα περισσότερο γνωστός ως συγγραφέας της *Πάπισσας Ιωάννας*. Ένα μυθιστόρημα που σκανδάλισε και προφανώς συνεχίζει να σκανδαλίζει τους «φιλόθρησκους», αλλά ταυτόχρονα σαγηνεύει το ευρύ και «αμαρτωλό» κοινό. Στην επικαιρότητα εμφανίζεται ακόμη κατά καιρούς ως ανήλεος σαρκαστής της ελληνικής κοινωνίας και οξύχολος μυκτηριστής της ελληνικής πολιτικής σε διάφορα κείμενα που προσφεύγουν παραθεματικά στην αυθεντία του.

Η προοπτική της παρούσας ανάγνωσης συντίθεται γύρω από δύο αλληλένδετες έννοιες: το ύφος και την πολεμική. Ο Ροΐδης χρησιμοποιεί το ύφος σαν ξίφος για να ορίσει τη διαφορά του από τους συγχρόνους του. Η πολεμική του, ως ρήξη με το περιβάλλον του, κινητοποιεί τη μαχητική άρνηση στο πεδίο του λόγου. Είναι η τυπική περίπτωση του συγκρουσιακού διανοούμενου, με όλες τις αρετές, τις αδυναμίες και τις αντιφάσεις αυτής της αποστολής.

Την τέχνη της διένεξης, που δεν είναι άλλη από την τέχνη του λόγου στην πιο δύσθυμη και ριψοκίνδυνη εκδοχή της, μελετούν τα δοκίμια που περιέχονται στον ανά χείρας τόμο και, εν μέρει, την υπηρετούν.

ISBN 960-375-867-1

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΕΗΣ 3867